

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНЮ ТА ПІЗНІ ПОРИ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Оленковський М.П.

Ukraine is known as a rich region with a variety of Upper Paleolithic sites. In the Left-Bank Ukraine (including author's) several of the archaeological cultures were identified. For the middle stage of the Upper Paleolithic (25-18000 BP) - Pushcarivska, Mizinska, Desnjanska, Amvrosiivska, Novo-Volodimirivska. For the late stage of Upper Paleolithic (18-11000 BP) - Late-Desnjanska, Mezheritska, Lower-Dniپر Epigravettian, North-Azovska, Rogaliko-Peredilska, Late-Surenska, Osocorivska cultures. Mizinska, Desnjanska and Late-Desnjanska cultures have a Desna-Donian origin on the basis of Eastern Gravettian. North-Azovska, Rogaliko-Peredilska and Late-Surenska cultures were formed on a Caucasian basis. Lower-Dniپر Epigravettian culture - is one among the Central-European Epigravettian cultures. Amvrosiivska, Novo-Volodimirivska, Mezheritska and Osocorivska cultures have a more intricate origin.

Територія України є однією з основних світових скарбниць пам'яток пізнього палеоліту. Представлені вони як величезною кількістю (понад 1000), так і значним числом об'єктів найвищого наукового рівня. Але розміщення пам'яток по території не рівноцінне. Значна більшість стоянок пізнього палеоліту виявлена в межах Правобережної України. З цього приводу можна відзначити, що в останні два десятиліття ця диспропорція дещо зменшилась за рахунок відкриття значної кількості пізньопалеолітичних пам'яток у нижньодніпровському Лівобережжі [Оленковський, 1992] та у Подонцов'ї [Горелик, 1996]. Але в цілому ситуація від цього значно не змінилась.

Ще відвертіше кількісна диспропорція виявляється щодо пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту. Якщо на Правобережжі вони достатньо численні, то на Лівобережжі поодинокі й обгрунтовано представлені тільки в південно-східній частині — Надпоріжжя, нижньодніпровсько-присивашський регіон, Крим. Серед виразних пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту (вік понад 25000 років тому) можна навести для Надпоріжжя — Ненаситець III та Ворону III (нижн. шар); для нижньодніпровсько-присивашського регіону — Перемога I, Веснянка IV (сер. та нижн. шари), Любимівка I та IV, й, можливо, Секіз I; для Криму — Сюрень I (сер. та нижн. шари), Буран-Кая III (орін'яківські шари) [Yanevich, Stepanchuk, Cohen, 1996], Перекоп I.

Водночас, для середньої пори пізнього палеоліту (25-18000 BP) українського Лівобережжя вже відзначається як збільшення кількості пам'яток, розташованих до того ж на широкій площі регіону, так і достатньо складні й різноманітні історико-культурні процеси. Для цього періоду на території регіону, що розглядається, можна відзначити наступні культурні явища.

Найбільш давньою можна визнати пушкарівську культуру, що склалась на півдні Середнього Подесення. Вона є яскравим, добре структурованим та виразним культурним явищем. Представлена ця культура такими добре дослідженими стоянками як Пушкарі I, Погон, Ключи, Новгород-Сіверський, також, вірогідно, й деякими менш виразними пам'ятками, виявленими навколо с. Пушкарі, а також стоянкою Костьонки XI (шар 2). Не викликає якихось принципових сумнівів щодо віднесення пушкарівської культури до східного гравету, до вілендорфського-костьонківської культурної єдності. З іншого боку, зазначені пам'ятки мають самодостатній комплекс специфічних рис для виділення в окрему культуру. Виходячи з того, що виробництво мистецтва для пізнього палеоліту, скоріше за все, не є виразником вузьких культурних проявів, до того ж це питання ще недостатньо досліджено, а також виходячи з того, що типологія жител також є не стільки культурним проявом, скільки реакцією на екологічні умови конкретної природної зони в конкретну екологічну епоху, висвітлення культурної специфіки буде проводитись на аналізі виявлених артефактів, перш за все комплексів знарядь з вторинною обробкою.

Базуючись на стратиграфічних та типологічних даних, можна запропонувати розвиток пушкарівської культури, пов'язаний з двома етапами. До першого етапу відносяться стоянки Пушкарі I та Погон. До другого — Ключи та Новгород-Сіверська стоянки. Погон стратиграфічно більш пізня пам'ятка ніж Пушкарі I. В комплексах цих пам'яток є такі показові знаряддя, як наконечники з виймками. В комплексах Ключів та Новгород-Сіверської стоянки їх немає. Для усіх пам'яток властиві такі важливі культуровизначальні знаряддя як вістря пушкарівсько-

го типу, крупні вістря з притупленим краєм та округло або прямо зрізаними ретушню основами, масивні прямокутники з притупленим краєм або обома усіченими ретушню кінцями.

В цілому, за різними специфічними рисами інвентарю пушкарівська культура має аналогії як в матеріалах комплексів костьонківсько-авдеєвської культури (Костьонки I, верхн. шар; Костьонки XIII; Костьонки XIV, шар I; Костьонки XVIII; Авдеєво; Хотильово II; Бердиж), так і таких більш специфічних вілендорфсько-костьонківських пам'яток, як Гагарино, Костьонки XXI, Борщево I, Октябрське II (шар I). Але незначний розвиток в пушкарівській культурі наконечників з бічною виїмкою, і навпаки дуже виразні серії пушкарівських вістрів, вістрів з притупленим краєм і обробленою базою, прямокутників (тобто типів поодинокі представлені в інших культурах вілендорфсько-костьонківської єдності) дозволяють визнати наявність окремої археологічної культури. Чіткі хронологічні рамки пушкарівської культури встановити зараз досить проблематично. До останнього часу для пам'яток цієї культури були відсутні радіокарбоніві дати. Визначення їх періодизації та хронології базувалось на геологічних та типологічних даних. Не вдаючись до історіографії цієї проблематики, автор категорично заперечує віднесення пушкарівської культури до ранньої пори пізнього палеоліту [Борисковський, 1953, с. 228; Рогачев, Аникович, 1984, с. 198]. Не можна погодитись з віднесенням А.А. Чубуром стоянок Пушкарі I та Погон до хронологічного відрізка 26-23000 років тому, а Ключів та Новгород-Сіверської стоянки до наступного хронологічного відрізка у 23-20000 років [Чубур, 1996]. Дати перших у цій схемі, на мій погляд, занадто давні. Виглядає протилежною крайністю здійснене в останній час омолодження Пушкарів I. На підставі отриманих радіовуглецевих дат — 16775±605 (ОС-899), 19010±220 (АА-1389), 21000±400 (ГИН-3382) — здійснено датування стоянки у межах 19-16 тис. років тому [Грибченко, Куренкова, Лоухин, 1995] та 21-17 тис. років тому [Беляева, 1997]. По-перше, велика розбіжність дат, отриманих із зразків відібраних одним дослідником, вже підтверджує їх ненадійність. По-друге, найбільш близькою до істини виглядає дата 21000±400 років, яка чомусь ігнорується. Автор вважає за можливе датувати пушкарівську культуру в межах 23-21000 років тому.

Начебто окремим культурним явищем в пізньому палеоліті Подесення виглядає стоянка Мізин. Вважаю, що в цілому можна погодитись з виділенням стоянок типу Мізин в окрему археологічну культуру [Гладких, 1977, 1978]. Хоча зараз ще дуже важко включити в цю культуру якісь інші виразні пам'ятки. Для Мізина характерні — дуже високий відсоток серед ви-

робів з вторинною обробкою різців (48,1%), серед яких абсолютно переважають бічні (75,7%). Скребоків в 5 разів менше ніж різців (9,8%). Майже усі вони представлені простими типами кінцевих скребоків на пластинах та відщеплах (біля 98%), серед яких є подвійні (1,9%). Вироби з притупленим краєм (5,9%) в абсолютній більшості представлені простим типом мікропластинок та пластинок з одним круто зрізаним ретушню краєм. Але є невелика кількість пластинок з одним притупленим краєм та одним або двома гостро скошеними ретушню кінцями. Меншою кількістю представлені гравецькі вістря та мікрівістря з притупленим краєм. Є поодинокі вістря типу шательперон та вістря близькі до наконечників з бічною виїмкою. Значною кількістю (до 7,7%) представлені пластинки зі скошеним кінцем. Багато ретушованих пластинок (14,3%). Значно меншою кількістю налічуються відщепи з ретушню (3,6%), проколки (2,8%), комбіновані знаряддя (2,5%), пластинки з поперечною ретушню (1,2%), вироби з виїмками (1,1%), долотовидні (0,5%) та сокировидні (0,3%) знаряддя, стамески (0,1%). Інші категорії знарядь представлені поодинокими виробами.

Щодо датування мізинської культури, то тут є відверті складнощі. Перший дослідник стоянки Хведір Вовк відніс її до мадлену [Вовк, 1912]. П.П. Єфіменко відносив Мізин до перехідного часу від солютре до мадлену [Єфіменко, 1938, с. 499-507]. П.Й. Борисковський визначав її вік як ранньомадленський [Борисковський, 1953, с. 286]. До мадленського часу відносили стоянку також М.Я. Рудинський [Рудинський, 1947]; І.Г.Шовкопляс [Шовкопляс, 1965] та багато інших фахівців. Тобто більшість дослідників першої половини та середини 20 ст. відносили Мізин до заключної пори пізнього палеоліту, переважно до її початку. О.М. Рогачев та М.В. Аникович встановили її приналежність до середньої пори пізнього палеоліту [Рогачев, Аникович, 1984, с. 198]. З іще більш "революційними" поглядами на датування Мізина підійшов нещодавно А.А. Чубур. Цей дослідник визначає вік пам'ятки в межах 26-23000 років тому [Чубур, 1996, с. 100, 103], з чим погодитись просто неможливо. Погоджуючись в цілому з віднесенням Мізина до середньої пори пізнього палеоліту вважаю реальним вміщення Мізина в хронологічні рамки 21-18 тисяч років тому.

Повертаючись до культурної інтерпретації Мізина, вважаю, що ця стоянка не є культурно відокремленою від пізнього палеоліту Подесення. Вона має спільні риси як в пам'ятках попередніх культур костьонківсько-вілендорфської єдності, так і в більш пізніх пам'ятках деснянської культури. В цілому це східно-гравецька пам'ятка з наявністю вже елементів епігравету.

До середньої пори пізнього палеоліту відноситься стоянка Ями. Культурна інтерпретація

цієї пам'ятки досить ускладнена через відсутність прямих аналогій. В цілому, не викликає сумніву її приналежність до пам'яток граветського шляху розвитку. Вважаю за можливе погодитись щодо хронологічної інтерпретації стоянки з її дослідницею О.О.Кротовою. Дійсно, і геологічний, і типологічний аналізи дозволяють датувати Ями відрізком часу у 22-20 тис. років тому. Не викликає заперечень і культурна інтерпретація, яка виглядає наступним чином: "Очевидно, можна предполагать достаточную тесную (возможно генетическую) связь обитателей стоянки Ямы и поселений костенковско-вилендорфского культурного единства или культуры, к которой обычно относят Гагарино" [Неприна, Зализняк, Кротова, 1986, с.67].

До кінця середньої пори пізнього палеоліту відносяться амвросіївська та нововолодимирівська культури. Амвросіївська культура представлена стоянкою Амвросіївка та Амвросіївським кістковищем. Матеріали цих пам'яток добре опубліковані й не потребують додаткового розгляду. До нововолодимирівської культури віднесено стоянки Нововолодимирівка II та Першо-Покровка I [Оленковський, 1992]. Обидві культури територіально розміщені на півдні Лівобережної України. Амвросіївська — в Приазов'ї, нововолодимирівська — в нижньодніпровсько-присиваському регіоні. Близькість між цими культурами та культурне наступництво нововолодимирівської культури від амвросіївської вже аргументувалось [Оленковський, 1989; 1991; Оленковський, 1997]. В цілому, для обох культур властиве поєднання граветських, епіграветських та окремих орін'якських рис. Щодо встановлення їх хронології, то тут є широкі можливості. Окрім геологічних та типологічних даних є й значна кількість радіовуглецевих дат. Для Амвросіївської стоянки та кістковища — 15250±150 (ЛЕ-1637), 18220±200 (ОхА-4894), 18620±220 (ОхА-4893), 18660±220 (ОхА-4895), 18700±220 (ОхА-4892), 18700±240 (ОхА-4890), 18860±220 (ОхА-4891), 20620±150 (ЛЕ-1805), 21500±340 (ЛЕ-3403) та для Нововолодимирівки II - 19340±95 (Кі-6203). Враховуючи суму усіх даних, час існування амвросіївської та нововолодимирівської культур можна визначити в межах 20,5-18,5 тис. років тому. І таким чином повністю заперечити віднесення амвросіївських пам'яток як до фінального палеоліту, так і до кінця ранньої пори пізнього палеоліту або початку середньої пори [Рогачёв, Аникович, 1984, с. 196].

Для з'ясування походження граветської та епіграветської складових в амвросіївській та нововолодимирівській культурах треба з'ясувати культурну приналежність пам'яток, що входять до їх складу, та їх генетичну підоснову. Амвросіївський комплекс пам'яток усіма дослідниками відзначався як культурно-специфічне явище. Деякими фахівцями відзначалась близь-

кість лише між мікрокомплексами Амвросіївки та другого шару Тельманської стоянки. Дослідниця Амвросіївки останніх двох десятиліть О.О. Кротова відносить цю стоянку до орін'якоїдних пам'яток та вбачає її спільний генезис з другим шаром Тельманської стоянки. З цим погодитись важко. По-перше, археологічні комплекси і Амвросіївки, і другого шару Тельманської стоянки не є орін'якоїдними. По-друге, комплекс Тельманської стоянки настільки відрізняється від комплексу Амвросіївки, що не можна навіть припускати їх спільного генезису. Про це може свідчити й велика різниця у віці пам'яток. Але викликає сумнів і віднесення Амвросіївки безпосередньо до східного гравету.

Деякою аналогією Амвросіївці є стоянка Гагаріно у верхов'ях Дону. Вважаю, що Гагаріно могло бути культурним підґрунтям для амвросіївської культури. В Гагаріно є усі категорії і типи інвентарю, що наявні в Амвросіївці. В обох комплексах багато мікропластинок з дрібною ретушню, які значно переважають над пластинками і мікропластинками з притупленим краєм. Вістря та мікрівістря з притупленим краєм складають дуже незначний відсоток. Різці набагато переважають над скребками. Серединні різці абсолютно переважають над іншими типами. Незначною кількістю в обох пам'ятках представлені близькі між собою косі вістря на пластинках, скребла, зубчато-виїмчасті знаряддя. Аналогії є і між скребками та кістяними наконечниками. В Гагаріно є наконечники з бічною виїмкою, "ножі костьонківського типу" та поодинокі долотовидні знаряддя, яких немає в Амвросіївці.

Виходячи з наведеного, можна припустити вірогідність пересування з наближенням піку останнього зледеніння носіїв культурних традицій вілендорфсько-костьонківської єдності з півночі на південь. Поступове втрачання деяких елементів матеріальної культури в нових природних умовах та під впливом якихось ще не досліджених місцевих культурних явищ могло трансформувати східно-граветські культурні риси в Амвросіївські [Оленковський, 1997].

До кінця середньої та першої половини заключної пори пізнього палеоліту можна віднести деснянську та пізньодеснянську (можливо, як розвиток деснянської) культури. Це культури місцевого деснянського походження. Вони є відображенням граветського шляху розвитку. Більшість пам'яток цих культур знаходиться за межами України, в межиріччі Десни та Дону. Не маючи можливості в цій роботі навести аналіз усіх пам'яток деснянської та пізньодеснянської культур та аргументувати їх періодизацію, однак можна навести їх хронологічні рамки. Вважаю, що деснянська культура датується в межах 20-17 тисяч років тому, а пізньо-

деснянська – в межах 17-14 тисяч років тому. В цілому, це культурне явище виразне, представлене великою кількістю пам'яток. В межах України до деснянської культури можна віднести стоянки Чулатове I та Минівський Яр (можливо до неї відноситься й Антонівка III). До пізньодеснянської культури відносяться Чулатове II, Бугорок, Ведмежий Яр, та, можливо, Бужанка. Не виключено, що у подальшому до цієї культури буде віднесено стоянку Журавка. Адже її специфічність носить скоріше не культурний, а палеоекономічний характер (тип пам'ятки).

Деснянську культуру характеризує дуже спрощений набір знарядь. Не менше половини (а іноді до 80%) усіх виробів з вторинною обробкою складають різці. Скребок завжди у кілька разів менше ніж різців. Вироби з притупленим краєм складають, в більшості випадків, 1-5%. Мікропластинки з дрібною підретушовкою відсутні. Долотовидні знаряддя та стамески відсутні або поодинокі. Практично відсутні і проколки. В більшості пам'яток наявні вироби з виїмками, але і вони не складають значної пропорції. Тільки в окремих пам'ятках незначним відсотком представлені пластинки з прямо зрізаними або виямчастими кінцями. В той же час, гостроскошені вістря та пластинки з скошеними кінцями є своєрідною "візиткою" деснянської культури – вони є в усіх комплексах й представлені найчастіше 3-6%. Майже відсутні скребла та зубчасті вироби. Малохарактерні для цієї культури й комбіновані знаряддя. Серед різців завжди абсолютно переважають бічні. Показовою рисою є невеликий відсоток подвійних та потрійних різців. Скребки представлені, в більшості, кінцевими на пластинах. Є кінцеві на відщеплах. Інші типи поодинокі або відсутні. Серед виробів з притупленим краєм абсолютно переважають пластинки та мікропластинки з одним крутозрізаним краєм, вироби з ретушованими кінцями поодинокі. Вістря гравет та мікрогравет також поодинокі або відсутні. Стабільно, практично в усіх комплексах, наявні вістря типу шательперон. Пізньодеснянська культура, залишаючи в цілому близький набір знарядь, відрізняється розвитком деяких категорій. Зменшується диспропорція між кількістю різців та скребок. Серед скребок з'являються (й іноді досягають понад 10%) подвійні кінцеві скребки (найчастіше короткі) та у меншій кількості підокруглі.

Вже до заключної пори пізнього палеоліту відноситься нижньодніпровська пізньограветська культура. Займає вона південно-західну частину українського Лівобережжя. Ця культура виділена в другій половині 1980-х років, аргументація опублікована [Оленковський, 1989; 1991]. До неї віднесені такі пам'ятки як Дмитровка (верхній шар), Любимівка III, Соло-

не озеро IV, Підпоріжний II, Осокорівка I (шар Va), Ворона III (верхній шар), Шевченківське.

Нижньодніпровська пізньограветська культура це типова ранньоепіграветська культура центральноєвропейського походження. Датуються вона першою половиною заключної пори пізнього палеоліту, в рамках 17-15 тисяч років тому. Нещодавно отримана дата для Дмитровки, яка є однією з найдавніших пам'яток цієї культури – 16520±95 (Кі-5826).

Для нижньодніпровської пізньограветської культури характерні такі усереднені кількісні показники знарядь. Скребки складають біля 16% й кількісно дещо поступаються різцям (22%). Вироби з притупленим краєм відносно нечисленні стосовно існуючого уявлення більшості фахівців щодо пізнього палеоліту Північного Причорномор'я – біля 11%. Дуже мало мікропластинок з дрібною ретушшю (біля 0,5%). Долотовидні знаряддя навпаки досить численні (до 9%). Стамески відсутні абсолютно. Виразними серіями представлені проколки (до 3,4%), переважно на кутах пластинок. Показовими категоріями знарядь в цій культурі є вироби з виїмками (до 5,2%) та пластинки із скошеним кінцем або поперечною ретушшю (до 3,6%). При повній відсутності скребловидних та зубчастих, є однак лимасовидні знаряддя (0,3%). Дуже не численні комбіновані знаряддя (1,2%). Властиві цій культурі достатньо численні пластинки (до 18%) та відщепи (до 20%) з ретушшю, середньою та дрібною, переважно частковою. Серед скребок переважають кінцеві знаряддя на пластинах (біля 37%), небагато поступаються їм кінцеві на відщеплах (біля 31%). Досить багато безформених скребок на відщеплах (до 16%). Підокруглі та округлі скребки досягають 7,5%. поступаються їм подвійні скребки (біля 4%). Абсолютно відсутні скребки "з носиком" та стрільчасті, але є скребки-нуклеуси (біля 4%). Серед різців переважають бічні (до 39%). поступаються їм дещо кутові (біля 29%). Серед них різців менше (біля 15%), ще менше поперечних (1,3%). Достатньо численні подвійні (15,5%) та потрійні (4,9%) різці. Серед виробів з притупленим краєм абсолютно переважають вістря та мікрповістря (до 75%). Вони представлені знаряддями типу гравет та мікрогравет (біля 70%), з випуклою спинкою (біля 12%), навскісними (11,4%) та специфічними для Дмитровки підромбовидними вістрями. Голковидні вістря абсолютно відсутні. Пластинки з притупленим краєм нечисленні (7,7%) й складаються з виробів з одним (біля 72%) або двома (біля 5,6%) крутозрізаними краями та виробів з крутозрізаним краєм та ретушованим одним чи обома кінцями (біля 22%). Мікропластинки з притупленим краєм більш численні (18,2%). Вони переважно прості з одним зрізаним краєм (біля 93%) та з одним крутозрізаним краєм та ретушованими кінцями (біля 7%).

Нижньодніпровська пізньогравецька культура досить специфічна серед ранньоєпігравецьких культур, але має аналогії в єпігравецьких пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я, Молдови та Прикарпатської Румунії, які вже наводились [Оленковський, 1991; 1994].

В Приазов'ї та в нижньодніпровсько-присивашському регіоні на середньому етапі заключної пори пізнього палеоліту розвивалася північно-приазовська культура [Оленковський, 1994; Оленковський, 1995, 1996, 1997]. Аналіз археологічних колекцій дозволив віднести до цієї культури значну кількість пам'яток — Федорівку, Каштаєву балку, Кайстрову балку VI, Капустяну балку, Сомову балку, Солоне озеро IX, Солоне озеро IX "а", а також, з великою долею вірогідності, стоянку Солоне озеро I "а" (нижн. шар) та місцезнаходження Канцерку, Лису гору, Велівальську балку.

Типологічні показники північно-приазовської культури в цілому, а також окремих пам'яток вже наводились в опублікованих роботах автора. Культура характеризується двома типологічними варіантами хронологічного походження. До першого етапу можуть бути віднесені пам'ятки — Федорівка (нижн. шар), Каштаєва балка, Кайстрова балка VI, Капустяна балка, Лиса гора, а також, вірогідно, Солоне озеро IX "а" (нижн. шар). До другого етапу відносяться — Федорівка (верхній шар), Солоне озеро IX (нижн. шар) та Солоне озеро I "а" (нижн. шар). Сомова балка виглядає проміжною між пам'ятками обох етапів.

Для комплексів пам'яток північно-приазовської культури властиві рівна кількісна пропорція між скребками та різцями (іноді переважання різців) в ранніх пам'ятках та переважання скребків у пізніх; наявність серед різців виразних серій і бічних (понад 40%), і серединних (біля 22%), і кутових (біля 14%); високий відсоток подвійних різців; значна частина серед скребків — подвійних знарядь; наявність вістрів з випуклою спинкою та типу фелдшерсер; значна кількість (до 50%) серед пластинок та мікропластинок з притуленим краєм виробів і з ретушованими кінцями (у т. ч. гостроскошеними); наявність долотовидних знарядь та стамесок. Мікрокомплекс складає до 25% знарядь.

Північно-приазовська культура є, безумовно, продовженням розвитку кам'янобалківської культури. Хронологія цієї культури може бути визначена, на підставі геологічних досліджень та радіовуглицевих дат, рамками датування кам'янобалківської культури, з одного боку, та датування пам'яток пізнього етапу північно-приазовської культури, з іншого. В цілому, існування й розвиток культури відбувались на відрізку 15-13 тисяч років до наших днів. Це підтверджується датами, що нещодавно отримані для кількох пам'яток: Солоне озеро IX "а" (нижній

шар) — 14800±80 (Кі-6360), Солоне озеро IX (нижній шар) 13460±80 (Кі-5825), Солоне озеро I "а" (нижній шар) — 12700±60 (Кі-6357). Причому, остання пам'ятка вже має розвинутий комплекс з рисами фінального палеоліту й пережитковими елементами північно-приазовської культури. На завершення не можна обійти увагою погляди О.Ф. Гореліка щодо виділення мною цієї культури. Ним зазначено, що: "С нашої точки зрення, объединение указанных комплексов, каждый из которых достаточно своеобразен, собран с поверхности и не имеет стратиграфических привязок, в единую археологическую культуру является поспешным и преждевременным" [Горелик, 1996, с. 216]. Висновок О.Ф. Гореліка спростовується як наслідками проведеного мною досконалого типолого-статистичного аналізу усіх колекцій, так і самими пам'ятками до половини з яких стратифіковані й досліджені розкопками.

В рогалицько-передільську культуру можна виділити групу пам'яток типу Рогалік VII. Походження цієї культури на базі кавказько-закавказького пізнього палеоліту практично безсумнівне. Скоріше за все через кам'янобалківську культуру на Нижньому Дону. Віднесення до рогалицько-передільської культури конкретних пам'яток, що досліджені в районі сіл Рогалік та Передільське, є важкою задачею. Пов'язане це з практичною неопублікованістю більшості стоянок. Виходячи з висновків одного з дослідників цих пам'яток О.Ф. Гореліка про близькість до Рогаліка VII стоянок Рогалік V, Рогалік IX (розкоп I) й, можливо, Рогалік VI [Горелик, 1996, с. 216; Горелик 1996, с. 232], до цієї культури можна віднести й їх.

Хронологічні рамки рогалицько-передільської культури попередньо можуть бути визначені у 15-12,5 тисяч років тому (скоріш за все 14-13 тисяч). Культурно-історичний зв'язок її з північно-приазовською культурою можна буде визначити тільки після публікації усіх пам'яток рогалицько-передільської групи.

До середнього етапу заключної пори пізнього палеоліту відноситься межирецька культура. До неї включено групу пам'яток Середнього Подніпров'я. Як на Лівобережжі — Гінці, Добранічівка, Семенівка I, Семенівка II, Семенівка III, Шушвалівка I, Шушвалівка VI, можливо, Святилівка, так і на Правобережжі — Межирічі, Фастів, Горбулів. Назва культури саме в такому вигляді належить Д.Ю. Нужному [Нужний, 1997]. З назвою культури та віднесенням до неї більшості пам'яток немає підстав не погодитись. Мною тільки вилучена стоянка Бугорок (віднесена до пізньодеснянської культури) та віднесені до межирецької культури стоянка Горбулів та місцезнаходження Шушвалівка I, V.

Проведений типолого-статистичний аналіз виробів з вторинною обробкою пам'яток межирецької культури

рицької культури дає такі усереднені дані. Скребки тільки незначно переважають над різцями (32% до 29%). Вироби з притупленим краєм відносно нечисленні (до 11%), поодинокі мікропластинки з мікроретушню (0,3%), наче-то абсолютно відсутні долотовидні знаряддя, але є окремі стамески (0,4%), незначною кількістю представлені комбіновані знаряддя (1,5%), ще менше проколов (1,1%), є вироби з виїмками (2,6%) та пластинки зі скошеним кінцем або поперечною ретушню (2,3%), достатньо численні пластинки з ретушню (біля 15%), значно менше відщепів з ретушню (біля 3%). Серед виробів з притупленим краєм значно переважають пластинки та мікропластинки (біля 80%), значно їм поступаються вістря та мікрівістря (біля 20%). Серед вістрів та мікрівістрів тільки біля 19% складають граветоїдні з прямою спинкою й понад 80% знарядь з випуклою спинкою або навкисні. Серед пластинок та мікропластинок з притупленим краєм біля 52% знарядь з одним крутозрізаним краєм, біля 6% з двома крутозрізаними краями та понад 41% з одним або двома прямо або округло ретушованими кінцями. Серед скребків 75% знарядь кінцевих на пластинках та відщеплах, досить багато подвійних (понад 9%), значно менше підокруглих (до 1,6%), є окремі бічні (0,3%) та "з носиком" (0,6%), трохи більше стрільчастих (1,7%), менше ніж в інших наведених культурах, окрім деснянської, безформених скребків на відщеплах (біля 4%). Серед різців переважають бічні (біля 40%), менше середніх (біля 21%), та кутових (біля 17%), відносно численні подвійні (біля 15%), майже поодинокі потрійні (до 2%) та поперечні (0,8%).

Пам'ятки межирицької культури можна датувати в межах 15-13 тисяч років тому. Цей висновок ґрунтується як на типологічних порівняннях з близькими культурно пам'ятками; так і на радіовуглицевих датах, отриманих для кількох пам'яток: Гінці — 13400 ± 185 (QC-898); Межирічі — 14320 ± 270 (QC-897), 15245 ± 1080 (QC-900); Семенівка I — 13600 ± 160 (Ki-5510); Семенівка II — 14200 ± 180 (Ki-5509).

Найближчим аналогом крем'яним комплексом межирицької культури є північно-приазовська культура. За окремими типологічними показниками вона близька й до пізньодеснянської культури. Поєднує її з останньою й такий фактор, як близьке домобудівництво.

На території Кримського півострова до середньої пори пізнього палеоліту зараз впевнено не можна віднести жодної пам'ятки. В той же час заключна пора представлена кількома культурними явищами. До першої половини заключної пори, згідно отриманих радіовуглицевих дат, наче-то відносяться шари V та VI (а, можливо, й VII) гроту Скалистий [Cohen, Gerasimenko, Rekovetz, Starkin, 1996]. Але щодо датування цих шарів є кілька застережень. Дати Оксфордсь-

кої лабораторії для одних і тих же шарів по кістці та деревинному вугіллю мають розбіжності в кілька тисяч років. Визначення культурної належності стоянок п'ятого та шостого шарів Скалистого буде можливим тільки після повної публікації їх колекцій. Для сьомого шару визначення взагалі неможливе через поодинокість знарядь. Шари V та VI мають, найвірогідніше, кавказьке походження.

До середнього етапу заключної пори пізнього палеоліту в Криму я відношу пізньосюрєнську культуру. До неї впевнено відносяться стоянки верхнього шару Сюрєні I (без шанкобинської домішки) та пізньопалеолітичного шару Аджі-Коби I. Нещодавно О.О.Яневич відніс до цього кола пам'яток шари 6-I та 6-2 стоянки Буран-Кая III та верхній шар Заскальної IX й виділив буранкайську культуру [Yanevich, Stepanchuk, Cohen, 1996; Яневич, 1998]. Ця культура — епіграветського шляху розвитку. Вона не має відношення до центральноєвропейського епігравету. В принципі не має великих сумнівів щодо її кавказького походження. Хронологічно вона охоплює період в межах 16-13 тисяч років тому.

До фінального палеоліту в Криму відносяться шанкобинська та кримсько-свідєрська культури, добре досліджені та опубліковані [Биби́ков, Станко, Коен, 1994]. До цього етапу впевнено можна віднести таку специфічну пам'ятку, як Сюрєнь II (нижній шар). Традиційно до фінального палеоліту відноситься ще одна культурно-індивідуальна пам'ятка — Вишенне II [Яневич, 1992; Биби́ков, Станко, Коен, 1994]. Але не виключено, що Вишенне II — це пам'ятка середнього етапу заключної пори пізнього палеоліту й датується в межах 16-14 тисяч років тому. Культурна належність цієї стоянки буде визначатись, скоріш за все, в рамках одного з напрямків кавказького впливу на пізній палеоліт Криму.

У фінальну пору палеоліту на широких просторах сучасної степової та лісостепової України розвивалась осокорівська культура. Більшість пам'яток цієї культури містяться в межах Лівобережжя — Осокорівка I (3"в" гор.), Ворона I, Прогон, Васьковка I, Чернявщина, Хижняківка, Рогалик II, Рогалик IV, Рогалик XII. За даними О.Ф. Горєліка, до цієї культури можна віднести також Рогалик III, Передільське I, Передільське II [Горєлик, 1996]. Характеристика культури широко опублікована [Оленковський, 1989, 1991; Оленковський, 1996]. Ця культура розвивалась на хронологічному відрізку 13-11 тисяч років тому. Нещодавно для правобережної стоянки осокорівської культури — Леонтівки — отримано радіовуглицеву дату — $12150 \pm (Ki-6201)$.

До середньої та заключної пори пізнього палеоліту в межах Лівобережної України належить також кілька культурно-специфічних па-

м'яток, інтерпретація яких ще попереду – Антонівка III, Журавка, Янісоль, Говоруха, Кайстрова балка IV та деякі інші.

ВИСНОВКИ

Як показала сучасна археологічна практика, виявилися помилковими погляди про входження території України в пізньому палеоліті до двох глобальних регіонів - атлантичного та капсійського, або прильодовикового та середземноморського. Не беручи до уваги фінальний палеоліт та мезоліт Криму й Північно-Західного Причорномор'я, де ситуація більш ускладнена, й до того ж випадає тематично щодо цієї роботи, можна стверджувати, що культури пізнього палеоліту середземноморського кола не мали суттєвого впливу на історико-культурні процеси в Україні. Заперечую я й існування так званої степової культурно-господарської зони. Для періоду ранньої пори пізнього палеоліту сама постановка питання про існування степової культурної зони була безпідставною. Що стосується середньої та пізньої пори пізнього палеоліту, дослідження останніх 20 років спростовують існування степової зони як замкнутого регіону розвитку історико-культурних процесів. Хоча й не заперечують існування деякої господарсько-економічної специфіки, пов'язаної з особливостями рівнинного рельєфу, складу мисливської здобичі, а відтак і відповідних методів полювання та пристосованого побуту. Але ця специфіка відноситься до сфери "природно-господарського укладу життя" [Оленковський, 1989, 1995].

На території України в період пізнього палеоліту, на відміну від більшості регіонів Європи, відбувались дуже складні історико-культурні процеси. Вже в той час ця територія була перепуттям історичних судеб мешканців Центральної Європи, Східної Європи, Кавказу. Наразті з середньої пори пізнього палеоліту територія України підрозділяється на два специфічних історико-культурних регіони не за запропонованими критеріями попередніх досліджень - прильодовикова й степова зони. Вважаю, що територія України підрозділяється на два культурно-історичні світи за іншими принципами розташування – на захід та на схід від Дніпра.

Загалом, культурний розвиток в межах Лівобережної України на етапі середньої та заключної пори пізнього палеоліту виглядає наступним чином. Мізинська, деснянська та пізньодеснянська культури мають східноєвропейське (деснянсько-донське) походження на базі східного гравету. Північно-приазовська, рогалицько-передільська та пізньосюренська культури сформувались на кавказській підоснові. Нижньодніпровська пізньограветська культура - одна з центральноєвропейських епігра-

ветських культур. Амвросіївська, нововолодимирівська, межирицька та осокорівська культури мають більш ускладнене (вірогідно контактне) походження.

Історичний процес для Лівобережної України в розглянуті періоди відтворити досить складно. Але це не означає, що не можна висвітлити цю проблематику на рівні попередньої реконструкції. Не викликає сумніву належність пушкарівської культури до одного з варіантів вілендорфсько-костьонківської культурної єдності. В подальшому носіями цих традицій утворено мізинську та деснянську культури в середньому Подесенні, які розвивались на протязі 20-17 тис. років тому. Скоріш за все, якась частина населення східнограветського походження біля 21-20000 років тому просунулась з Середнього Подоння на південь, й за рахунок ще незрозумілих контактів утворила амвросіївську культуру з її трансформацією в нововолодимирівську. Можна припустити, що біля 20-19000 років тому, за рахунок просування на південь носіїв однієї з культур, що утворилась на базі східного гравету вілендорфсько-костьонківського типу, та їх контактів з носіями місцевих орін'якоїдних культур, утворилось кілька кавказько-закавказьких мікролітоїдних культур (ут. ч. імеретинська). Після 17-16000 років тому відбувається зворотній міграційний процес кавказько-закавказького населення на північний захід. На протязі 16-13000 років утворюються кам'янобалківська, північно-приазовська, пізньосюренська та рогалицько-передільська культури. Біля 17-16000 років тому в Подесенні формується пізньодеснянська культура, як наслідок сильних зовнішніх впливів на носіїв деснянської культури (можливо з півдня), з розвитком її 16-14000 років тому, та з поступовим розповсюдженням її носіїв на схід (Курськ I, Курськ II, Борщеве II, нижн. шар) та північ (Шатрищі, Заозер'я I). Біля 15000-14000 років тому формується межирицька культура, як наслідок просування на північ південного населення і зіткнення його з носіями інших культурних традицій. Скоріш за все це були представники північно-приазовської культури, які вступили в контакт з населенням пізньодеснянської культури.

Між 17 та 16 тисячами років тому в Лівобережну Україну, в її крайню південно-західну частину, просунулись носії центрально-європейських епіграветських традицій й утворили нижньодніпровську пізньограветську культуру. Складне походження має фінальнопалеолітична осокорівська культура, чому присвячена окрема робота [Оленковський, 1996].

ЛІТЕРАТУРА

1. **Беляева В.И.** Новый участок поселения на палеолитической стоянке Пушкари I // Археоло-

логия и этнография Восточной Европы. Одесса, 1997, с.92-102.

2. **Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю.** Финальный палеолит и мезолит горного Крыма. Одесса: Весть, 1994.

3. **Борисковский П.И.** Палеолит Украины. МИА.-№40. М.-Л., 1953.

4. **Вовк Хв.** Магдаленське майстерство на Україні // Записки НТШу Львові, Т. XLVI, Кн. 2. 1912.

5. **Гладких М.И.** Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. Л.: Наука, 1977, с.137-143.

6. **Гладких М.И.** Содержание локальных вариантов позднего палеолита Украины // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с.22-23.

7. **Горелік О.Ф.** Рогалицько-передільська група // Словник-довідник з археології. Київ, 1996, с.32-34.

8. **Горелик А.Ф.** Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археологический альманах. №5. Донецк 1996, с.209-218.

9. **Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И., Лоухин С.А.,** и др. Палеоклимат позднего плейстоцена-голоцена Северной Евразии по данным изотопных исследований древних атмосферных осадков. М., 1995, с. 40.

10. **Ефименко П.П.** Первобытное общество. М., 1938.

11. **Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.** Памятники каменного века Левобережной Украины. К.: Наукова думка, 1986.

12. **Нужний Д.Ю.** Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. 1997. №2, с.3-23.

13. **Оленковский Н.П.** Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра // Автореф. дис... канд. ист. наук. К., 1987.

14. **Оленковский Н.П.** Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. Херсон, 1991. 202 с.

15. **Оленковський М.П.** Пам'ятки доби палеоліту. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. Вип.І. Херсон, 1992.

16. **Оленковский Н.П.** Культурно-историческая градация позднего палеолита Нижнеднепровского региона // Археологический альманах, №3. Донецк, 1994, с.193-203.

17. **Оленковский Н.П.** Нижнеднепровская и прудо-нижнеднепровская позднеграветские культуры // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического общества. Одесса, 1994, с.14-15.

18. **Оленковський М.** Північно – приазовська пізньопалеолітична культура // Регіональні і загальні в історії. Тез. доп. наук. конф. Дніпропетровськ: Пороги, 1995, с.51-52.

19. **Оленковський М.** Культурно-історична інтерпретація місцезнаходження Капустяна балка // Міжнародні зв'язки народів Європи. Мат. наук. конф. Запоріжжя, 1996, с.130-131.

20. **Оленковський М.П.** Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. Київ, 1996. №3, с.74-85.

21. **Оленковський М.П.** Про походження граветських елементів в амвросіївській та нововолодимирівській культурах // Проблеми історії і археології України. Харьков, 1997, с.6-7.

22. **Оленковський М.П.** Культурно-історичні процеси в пізньому палеоліті та мезоліті Присивашся // Археологія і етнологія Восточной Европы. Одесса, 1997, с.103-112.

23. **Оленковський М.П.** Процеси палеолітичної колонізації півдня України // Заселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. Тез. доп. наук. конф., Ч.І. Херсон, 1997, с.18-20.

24. **Рогачёв А.Н., Аникович М.В.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР. М.: Наука, 1984. Ч. 3, Гл. I.

25. **Рудинський М.Я.** Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // Археологія, Т.І. Київ, 1947, с.7-22.

26. **Чубур А.А.** К вопросу периодизации и хронологии верхнего палеолита бассейна Десны // Археологія. 1996. №3, с.97-104.

27. **Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка: Кистории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. К.: Наукова думка, 1965.

28. **Яневич А.А.** Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. Херсон, 1992, с.20-31.

29. **Cohen V., Gerasimenko N., Rekovetz L., Starkin A.** Chronostratigraphy of rockshelter Skalistiy: implications for the late glacial of the Crimea // Prehistoire Europeenne, vol. 9. P. 325-356.

30. **Yanevich A.A., Stepanchuk V.N., Cohen Yu.** Buran-Kaya III and Skalistiy rockshelter: Two new dated late Pleistocene sites in the Crimea // Préhistoire Europeenne, vol. 9. 1996. P. 315-324.

Статья поступила в редакцию в декабре 1999г.